

Віктор АНДРУЩЕНКО

доктор філософських наук, професор,
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України,
ректор Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
Президент асоціації ректорів педагогічних
університетів Європи, головний редактор
часопису (м. Київ)

Ключові слова: людина, освіта, культура, практика.

Проект «Нова українська школа» орієнтує на посилення ролі практики в системі науково-освітньої діяльності. І це зрозуміло. Практична потреба, підкреслювали колишні класики, рухає науку вперед більш потужно, ніж десятки університетів. Останнє повною мірою стосується й освіти. Головне призначення освіти – підготовка людини до практичного життя у реальному суспільстві. Найбільш ефективним цей процес стане тоді, коли вона (освіта) розгортається відповідно до вимог життя, способу виробництва, способу життя, тобто з урахуванням вимог суспільної практики. На жаль, досить часто освіта

УДК 37.01:001.895

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ ПРАКТИКИ І ОСВІТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

© Андрущенко В., 2017

відривається від практики, стає схоластичною, не життєвою. Така освіта нічого, окрім флуктуації безплідних ідей, не дає ні суспільству, ні особистості. Якісна освіта базується на врахуванні вимог практики, реального життя. Оптимізація взаємозв'язку освіти і практики є саме тим завданням, на якому мають бути зосереджені наші першочергові освітологічні пошуки.

практика є рушійною силою людської діяльності і пізнання. Як зазначають автори монографії «Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз», практика – це специфічно

людська, свідомо, цілеспрямована, чуттєво-наочна діяльність. Будучи матеріальною, через свої передумови, засоби і кінцеві результати, вона здійснюється людьми, що володіють свідомістю, мисленням, знаннями і практично застосовують свої інтелектуальні здібності. Тому практика – єдність суб'єктивного й об'єктивного, свідомо-

мості і буття. Практика – основа пізнання і критерій істини [1, с. 456].

Можна стверджувати, що за допомогою практики освітній процес набуває певних орієнтирів, оскільки саме практична спрямованість отриманих знань значно підвищує їх соціальну цінність та значущість.

Практика – це діяльність, за допомогою якої людина змінює, перетворює світ. Важливо відзначити, що поняття «практика» не має однозначного тлумачення у філософії. Є вузьке розуміння поняття практики, котре зводиться до експерименту, що є, безумовно, недостатнім, бо людська практика – це не лише експеримент. У широкому розумінні практика розглядається як цілісна система діяльності людини, досвід усього людства. В такому контексті до поняття «практика» включається як наукова діяльність, так і матеріально-виробнича, соціальна, політична та інша, тобто вся предметна, цілепокладаюча діяльність людини, що має своїм змістом освоєння нею природних та соціальних об'єктів. Крім вищезазначеного, практика посідає важливе місце в системі навчально-виховного процесу підготовки фахівців [2, с. 80]. Тобто практику ми повинні розуміти в різних вимірах, комплексно підходити до цього суспільного феномену.

У контексті нашого дослідження необхідно особливу увагу приділити соціальній або суспільній практиці як основи ефективності розвитку освіти. За визначенням фахівців, соціальна практика – це, поперше, освітня технологія, за допомогою якої створюються умови розвитку життєвої компетентності учня; по-друге, це технологія активної соціальної дії, яка спрямована на розв'язання конкретних соціальних проблем учня, школи, громади, за допомогою самих учнів [3].

Як зазначає Г. Нікітіна, у педагогічній науці визначення поняття «соціальна практика» узагальнюється як: ситуація – сукупність обставин, умов, що створюють соціальні відносини; діяльність – форма соціальної активності (соціальна активність – суспільна властивість особистості, що виявляється в її мотивованому, діяльнісно-

му ставленні до навколишнього середовища з метою участі в його життєдіяльності та перетворенні; процес – певна послідовність дій, що мають перетворюючий соціальний характер; функція – вид діяльності, спрямований на придбання позитивного соціального досвіду, спрямованого на отримання навичок соціальної компетентності та реальної дії в суспільстві [4, с. 34–35].

Основними завданнями практики є розвиток практичного мислення та так званого «практичного інтелекту». Практичне мислення здійснюється у процесі безпосередньої, чуттєво-конкретної взаємодії людини з навколишнім світом, воно: наповнює теоретичне мислення новим змістом, дає вихідний матеріал для теоретичного аналізу й синтезу, для формування і розвитку нового знання в науці; конкретизує теоретичне знання шляхом розроблення особливих понять і методів для його практичного використання, тобто здійснює процес «сходження» від абстрактного до конкретного, від загального до одиничного [5, с. 68].

Практичне мислення є поєднанням теоретичних знань та практичних навичок у відповідній сфері діяльності. Вочевидь, практика забезпечує синтетичне мислення, яке неможливе без належного рівня освіти та без перевірки отриманих знань у практичній площині. Своєю чергою, проблеми практичного інтелекту виникають, коли йдеться про успішність виконання певних видів професійної діяльності, які вимагають установлення соціальних контактів. За останні десятиріччя до них належать професії зі сфери бізнесу й менеджменту. Інтелект, необхідний у цих видах професійної діяльності, Р. Стернберг і Р. Вагнер називають виконавчим [5, с. 70].

Отже, практика дозволяє перевірити на дієвість та відповідність суспільним реаліям отримані в процесі навчання знання, розширити спектр їх застосування та накреслити перспективи їх подальшого розвитку.

Практика – це чуттєво-предметна, матеріально-перетворююча, свідомо цілеспрямована, суспільно-історична діяльність як окремих індивідів, так і соціаль-

них груп, спільностей з метою задоволення потреб, що виникають. Поняття практики не містить пізнавальної діяльності, діяльності митця, ідеолога, рефлексії, само-рефлексії тощо. Практика також може виступати як одна з форм навчання конкретного типу діяльності, а саме застосування та закріплення теоретичних знань. Скажімо, у марксизмі практика має своїм змістом освоєння природних та суспільних явищ і є загальною засадою життєдіяльності, що спрямована на перетворення природи, суспільства та самої людини. Практика розглядається як процес перетворення природи і здійснюється через роботу. Можна розглядати практику як суспільну, виявлену в конкретно-історичних формах діяльності, що визначає основні напрями суспільного розвитку та конкретні форми суспільних відносин. Тоді вона виступає як виробництво і відтворення суспільних відносин між людьми та інституцій, які забезпечують і регулюють їх функціонування. Практика виступає у формі наукового експерименту, якщо штучно відтворює ті чи інші сторони об'єктивного світу з метою їх наукового дослідження. Процес виховання, на думку К. Маркса, як процес «олюднення» людини, також виступає особливим видом практики. Практика реалізується як діалектична єдність опредметнення та розпредметнення, які розкривають у найзагальнішій формі механізм людської діяльності. Опредметнення є перетворенням людських сил і здібностей, думок та почуттів, усіх здобутків людського духу і соціально вироблених творчих здатностей у процесі діяльності у форму матеріальної предметності. Розпредметнення виступає як процес переведення застиглої предметності в органічні моменти живої діяльності, перетворення об'єктивованих у предметах людських здібностей і соціального сенсу на надбання індивідів. Розпредметнення матеріальної та духовної культури шляхом діяльнісного опанування її формоутвореннями є неодмінною умовою соціалізації особистості, вироблення у неї соціальних якостей та творчих здібностей [6, с. 188].

Зважаючи на вищенаведені суперечності взаємодії практики й освіти, логічним

буде окреслити основні напрямки оптимізації взаємодії практики і освіти в сучасному українському соціумі.

Процес оптимізації взаємодії практики і освіти в сучасному українському соціумі, з нашого погляду, повинен розпочатися зі зміни системних чинників функціонування освітнього простору: зміни законодавчої бази, оновлення навчальних програм з урахуванням суспільних потреб, перегляду філософії управління державою освітньою сферою тощо. В цьому контексті зазначимо, що базовими функціями державного управління освітньою діяльністю є формулювання стратегічних і тактичних цілей та пріоритетів, дотримання соціальних цінностей, створення правових основ функціонування ринку освітніх послуг, гарантування високої якості освіти. Тому система державного регулювання повинна будуватись за ієрархічним принципом, який передбачає спочатку встановлення функції системи, далі визначення напрямів проведення економічної політики, що спрямовуються на реалізацію цих функцій, здійснення підбору інструментів втілення у життя цієї політики та розробку заходів регулювання конкретних процесів [7].

Важливим стратегічним напрямом оптимізації взаємодії освіти й практики є поступове впровадження громадсько-державної моделі управління освітою, яка передбачає розвиток як вертикальних, так і горизонтальних векторів освітньої діяльності й містить у своїй основі орієнтацію на сучасну соціальну практику.

Як зазначає С. Пермінова, на сьогодні відбувається активне формування національної громадсько-державної моделі управління освітою, основними ознаками якої є: демократизація освітнього процесу і залучення до управління вищою школою органів студентського самоврядування; громадський контроль за розвитком освіти, її якістю, соціальним захистом учасників навчально-виховного процесу; діяльність громадських рад з освіти і науки національного, регіонального і місцевого рівнів; підтримка інноваційного розвитку освіти через цільові програми, пріоритетне фінансування інноваційних проєктів, упроваджен-

ня новітніх технологій; об'єднання і партнерство громадськості навколо пріоритетних напрямів освіти; об'єднання зусиль держави, вищої школи і бізнесу в інформатизації вищої освіти, зокрема приєднання до європейської науково-освітньої мережі Geant-2, що об'єднує понад 3500 університетів і наукових установ Європи; розвиток дистанційної освіти; поширення мережі електронних бібліотек; відкритий, конкурсний розподіл грантів для проведення наукових досліджень тощо. Така модель передбачає формування нової концепції державного управління у сфері вищої освіти, зорієнтованої на оновлену філософію менеджменту та інноваційний суспільний розвиток, яка б базувалася на: формуванні нормативно-правових засад для інноваційної освіти та інтеграції освіти, науки і виробництва; фінансуванні пріоритетних напрямів інноваційного розвитку і відповідному формуванні державного замовлення на випускників вищої школи; оптимізації мережі навчальних закладів; створенні інноваційної інфраструктури та інноваційного менеджменту вищої освіти; стимулюванні інноваційної наукової діяльності у вищій школі [8, с. 286–287].

Аналізуючи сучасний стан української економіки та якості кадрів, необхідних для її ефективного функціонування, з нашого погляду, особливу увагу варто приділити інтеграції освіти, науки і виробництва. На думку Ш. Мясоутова та В. Піщана, дослідження взаємодії системи освіти з виробництвом доцільно розглядати за такими напрямками: аналіз виробничо-необхідного рівня загальної і професійної освіти для різних видів праці в суспільному виробництві; вивчення протиріччя між освітою (її змістом і рівнем) і реальним змістом праці, а також шляхи подолання цього протиріччя; аналіз ролі освіти як чинника, що сприяє доступу до різноманітних видів праці, залучення молоді до професійної структури суспільства; дослідження освіти як чинника зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва та якості продукції; дослідження освіти як чинника підвищення трудової актив-

ності громадян, їх ставлення до праці, ідентифікації з трудовим колективом; вивчення взаємозв'язку освіти та рівня задоволення працею; аналіз ролі освіти як чинника професійної мобільності людей; вивчення ролі освіти у професійно-кваліфікаційному зростанні працівників; вивчення взаємодії загальної і професійної освіти, взаємозв'язку політехнізму і професіоналізму в навчанні, їх впливу на формування особистості; вивчення ціннісних орієнтацій учнівської молоді та студентів, механізмів формування професійної орієнтації та реалізації життєвих планів випускників навчальних закладів [9, с. 132].

Наступним напрямом оптимізації взаємодії практики й освіти в сучасному українському соціумі є подолання проблеми невідповідності параметрів функціонування вищої освіти потребам ринку праці. Вищезначена невідповідність, на думку фахівців, проявляється у наступному: відсутність балансу між попитом і пропозицією на ринку праці; невідповідність вакансій і рівня кваліфікації; молодіжне безробіття; залежність від попиту абітурієнта; співвідношення кількості населення та вищих навчальних закладів України; відсутність налагодженої системи працевлаштування фахівців [10, с. 147–149].

Аналізуючи дану проблему науковці констатують, що вітчизняний ринок освітніх послуг не може повністю задовольнити попит у кваліфікованих кадрах та оперативно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку праці. Існуючий механізм взаємодії вищої освіти та ринку праці є неефективним. Проблема невідповідності попиту і пропозиції робочої сили на ринку праці особливо ускладнюється регіональними диспропорціями. Ситуація, що склалася на ринках освітніх послуг і праці, потребує невідкладних заходів щодо гармонізації їх відносин. Перспективи зростання добробуту нашої країни – це збільшення значимості людського капіталу, а значить, значимості української освіти. Цей шлях стає реальним тільки за умови масштабної модернізації вітчизняної системи освіти. Дослідники визначають наступні кроки для

виходу із ситуації, що склалася: розробити концепцію взаємодії ринку праці та ринку освітніх послуг й об'єднати зусилля Міністерства освіти і науки, Міністерства економіки, Міністерства праці та соціальної політики, галузевих міністерств, роботодавців і навчальних закладів заради розробки політики пріоритетів надання роботодавцям можливості ефективніше виконувати свою роль у системі економічних відносин; удосконалити систему моніторингу і прогнозування потреб ринку праці та створити мережу самостійних структурних підрозділів, які виступатимуть посередниками між системою освіти й роботодавцями і забезпечуватимуть взаємодію ринку праці та ринку освітніх послуг шляхом вивчення їх стану, розроблятимуть короткотермінові та довготермінові прогнози щодо можливостей працевлаштування випускників навчальних закладів (навчальні заклади, рекрутингові та інформаційні агентства, підприємства та служба зайнятості); забезпечити участь роботодавців та інших партнерів у вирішенні проблем вищої професійної освіти, у тому числі розробленні освітніх стандартів, узгоджених із сучасними кваліфікаційними потребами; запровадити механізм визначення рейтингу вищих навчальних закладів і тендерів на розміщення держзамовлення на підготовку кадрів з урахуванням ефективності працевлаштування випускників як кінцевого результату співпраці з роботодавцями. Оцінка навчальних закладів може здійснюватися за такими критеріями, як: затребуваність професійних освітніх послуг на ринку праці та освітніх послуг; якість професійної підготовки кадрів у навчальному закладі; розвиток відносин соціального партнерства навчального закладу з роботодавцями у сфері підготовки (перепідготовки) кваліфікованих кадрів; профорієнтаційна робота, проведена освітньою установою з молоддю, що навчається; навчально-матеріальна база і кадровий потенціал навчального закладу; запровадження закордонного досвіду, а саме введення методу підсумкового фінансування навчальних закладів (як за обсягами прийому учнів чи студентів, так і за обсягами працевлаштування за отрима-

ною кваліфікацією й адаптацією випускників на виробництві); упровадження маркетингових служб, що вивчають потреби ринку праці, як невід'ємної складової навчального закладу. Маркетингова служба вищого навчального закладу повинна охоплювати такі відділи: збору інформації та маркетингових досліджень, працевлаштування випускників, маркетингових комунікацій, планування підготовки за новими спеціальностями [10, с. 150–151].

Ураховуючи євроінтеграційні перспективи України, активне впровадження Болонської системи у вітчизняний освітній простір, на нашу думку, необхідно пов'язувати заходи щодо оптимізації взаємодії освіти та практики із загальноєвропейським контекстом, використовувати досвід європейських країн з цієї проблематики. Конкретизуючи вищезазначене, зауважимо, що одним із напрямів оптимізації освіти та практики є розвиток безперервної освіти задля постійного інтелектуального зростання громадян і можливостей гнучкої адаптації на сучасному ринку праці – перекваліфікація, підвищення рівня кваліфікації тощо.

Формування ефективної концепції безперервної освіти в умовах європейської інтеграції вищої освіти зводиться до того, щоб зберегти переваги вищої освіти в еру глобальної трансформації людства – фундаментальність і дослідницький характер пізнання суспільства. Вища освіта повинна стати транслятором соціокультурного досвіду, необхідного для сучасного розвитку суспільства. В умовах глобалізації повинна розвиватися концепція освіти, що базується на знаннях, інноваціях, електронному навчанні з використанням дистанційних та мережових технологій навчання, що в цілому впливає на якість освіти і підготовку висококваліфікованих і висококомпетентних спеціалістів. Безперервна освіта прирівнюється до освіти дорослих, оскільки мова йде про різні форми перепідготовки, підвищення кваліфікації та культурного рівня людей, що долають традиційний вік базового навчання. Дистанційне навчання в Європі набуло інтенсивного розвитку на початку 70-х років минулого століття і пов'язане зі створенням низки від-

критих університетів (університетів дистанційної освіти). Нині кожна європейська країна має групу навчальних закладів, що реалізують дистанційні програми в контексті педагогіки вищої освіти [11, с. 8]. Отже, безперервна освіта сприяє посиленню взаємозв'язку різних видів практичної діяльності та освітніх закладів, надає можливість оперативно змінювати характер освітніх послуг залежно від практичних запитів та інтересів суспільства. Будь-який громадянин в межах безперервної освіти може долучитись до нових знань, удосконалюючи таким чином свої професійні навички, творчо використовуючи наукові досягнення у практичній діяльності.

Взаємодія освіти й науки з практикою є системним явищем у європейських країнах. Зокрема, в Європі власні фірми мають, як правило, власні системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів. Це мережа спеціальних навчальних закладів, які мають сильну матеріально-технічну базу, штати висококваліфікованих викладачів. У високотехнологічних галузях промисловості щорічно проходять перепідготовку 75–85% всіх категорій персоналу, компанії мають право присуджувати своїм працівникам вчені ступені. У ділових колах справедливо говорять у цьому зв'язку про перетворення корпорацій в «інститути безперервної освіти». В одній з доповідей фонду Карнегі «Класи корпорацій: бізнес, що навчається» відмічається, що американські корпорації витрачають на освіту і професійну підготовку свого персоналу не менше 60 млрд дол. на рік, а загальні витрати США у цій сфері можна порівняти з витратами на оборонну промисловість. У сучасних умовах на передній план висувається надзвичайно важливе завдання – забезпечити підготовку працівників нового типу (робітника, фермера, менеджера), професійними якостями якого є гнучкість і мобільність, здатність перекваліфікуватися чи навіть змінити професію. Обов'язкові елементи перекваліфікації – солідна загальна підготовка, широка професійна підготовка і високий культурно-технічний рівень, уміння швидко поповнювати свої знання [11, с. 12].

Одна з форм безперервної освіти, яка посилює ефективність взаємодії освіти та практики в умовах глобалізаційних процесів і розвитку ринкових відносин, є дистанційна освіта. Слід зазначити, що розвиток дистанційної освіти в Україні потребує значного вдосконалення з технічної та змістовної позиції, оскільки в інформаційному суспільстві вона є необхідною складовою оптимізації взаємодії практики та ринку освітніх послуг. Як справедливо зазначає С. Клепко, технології дистанційного навчання можуть використовуватись не тільки в дистанційній освіті, а й в інших формах навчання: очній, заочній, екстернаті; крім того – в окремих дисциплінах або блоках дисциплін, що призначені для підвищення освітнього рівня чи кваліфікації окремих осіб та (або) груп слухачів. Не деталізуючи конкретні можливі зміни концепцій освіти, зауважимо, що такі зміни зможуть відбутися лише за умови, коли освітня політика буде взірцем публічності і зберігати багатоманітність освітніх підходів і практик. Зокрема, має зростати можливість вибору індивідом у просторі глобальної та транснаціональної освіти необхідного йому синтезу різних орієнтованих систем освіти. На перший план висуваються проблеми транс- і міждисциплінарної організації змісту освіти, створення ефективних органів громадськості або наднаціональних інституцій, які турбуються про неї [12, с. 289]. Дистанційна освіта забезпечує мобільність суб'єкта навчання та підвищує можливості використання різноманітних освітніх послуг, виходячи з практичних проблем людини.

Таким чином, основними напрямками оптимізації взаємодії освіти та практики у сучасному українському суспільстві можна вважати: зміну законодавчої бази та філософії освітньої діяльності; упровадження громадсько-державної моделі управління освітою; посилення інтеграції освіти, науки і виробництва; удосконалення взаємодії закладів освіти та ринку праці; національно адаптоване впровадження європейських стандартів і технологій у систему підготовки спеціалістів тощо.

Підсумовуючи зазначимо, що практика

є джерелом розвитку освіти, оскільки саме в процесі практичної діяльності формуються дослідницькі завдання для наукової та освітньої сфер. Своєю чергою освіта є необхідним підґрунтям удосконалення

практики в різних її вимірах. Прогрес у взаємодії освіти та практики сприяє поступальному суспільному розвитку, посиленню позицій певної країни в глобальних конкурентних процесах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз / В. П. Андрущенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, С. Д. Максименко, Н. Г. Ничкало, С. О. Сисоєва, Я.В. Цехмістер, О. В. Чалий ; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Наукова думка, 2003. – 853 с.
2. Шепелюк С. В. Практика як невід'ємна складова професійної підготовки фахівця (теоретико-історичний аспект) / С. В. Шепелюк // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Серія: Педагогіка. – 2010. – Т. 136, вип. 123. – С. 80–83.
3. Соціальна і життєва практика учнів 12-річної школи: [практико-орієнтований збірник] / за ред. І. Г. Єрмакова, Г. Г. Ковганич. – Запоріжжя: Центріон, 2006. – 405 с.
4. Никитина Г. В. Социальная практика как педагогическое понятие / Г. В. Никитина // Актуальные задачи педагогики: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Чита, декабрь 2011 г.). – Чита: Изд-во «Молодой ученый», 2011. – С. 33–35.
5. Диса О. В. Особливості й відмінності теоретичного та практичного мислення / О. В. Диса // Юридична психологія та педагогіка. – 2013. – № 2. – С. 67–81.
6. Приятельчук А. Поняття «робота», «праця» та «матеріальне виробництво» / А. Приятельчук // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 7. – С. 187–189.
7. Огурцов А. П. Деятельность / А. П. Огурцов, Э. Г. Юдин // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1. – С. 633–634.
8. Вакарчук І. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи / Іван Вакарчук // Вища школа. – 2008. – № 3. – С. 3–18.
9. Пермінова С. О. Оптимізація державного управління вищою освітою в період соціально-економічних реформ / С. О. Пермінова // Ефективність державного управління. – 2014. – Вип. 38. – С. 284–290.
10. Мясоутов Ш. К. Шляхи реформування освіти в Україні / Ш. К. Мясоутов, В. М. Піщана // Водний транспорт. – 2013. – Вип. 1. – С. 130–134.
11. Моспан Н. В. Вища освіта України в умовах розвитку ринкової економіки / Н. В. Моспан // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2013. – Вип. 4. – С. 145–153.
12. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. – Полтава: ПОІП-ПО, 2006. – 328 с.

REFERENCES

1. Lifelong professional education: philosophy, pedagogical paradigms, prognosis / V. P. Andrushchenko, I. A. Zazyun, V. H. Kremen, S. D. Maksymenko, N. H. Nychkalo, S. O. Syssoeva, Ya.V. Zekhmister, O.V. Chaliy / edit. V. H. Kremen. – Kyiv: Naukova dumka, 2003. – 853 p.
2. Shepelyuk S.V. Practice as an integral part of the professional training of a specialist (theoretical-historical aspect) / S.V. Shepelyuk // Science works [Petro mohyla Black Sea State university, complex "Kyiv-Mohyla academy"]. Pedagogic. – 2010. – T. 136, Iss. 123. – P. 80–83.
3. Social and life practice of pupils of 12-year school: [Practical-oriented collection] Edited by I. H. Yermakova, H.H. Kovhanych. – Zaporizhzhia: Zentriion, 2006. – 405 p.
4. Nykytyna H.V. Social practice as a pedagogical concept / H.V. Nykytyna // Current problems of pedagogy: materials of internat. scientific conf. (с. Chita, december 2011 y.). – Chita: Publishing house «Molodoi uchenii», 2011. – P. 33–35.
5. Dysa O.V. Features and differences of theoretical and practical thinking / O.V. Dysa // Legal psychology and pedagogy. – 2013. – № 2. – P. 67–81.
6. Pryiatelchuk A. The notion of "work", "labor" and "material production" / A. Pryiatelchuk // Ukrainian Studies Almanac. – 2012. – Iss. 7. – P. 187–189.
7. Ogurtsov A. P. Activity / A. P. Ogurtsov, E. G. Yudin // New Philosophical Encyclopedia: In 4 vol. / Institute of Philosophy of RAS, gen.-scientific fund; Scientific-ed. board: chairm. V.S. Stepin, vice chairm.: A. A. Huseynov, G. Y. Semigin, acad. secr. A. P. Ogurtsov. – M.: Misl, 2010. – Vol. 1. – P. 633–634.
8. Vakarchuk I. Higher education of Ukraine – European Dimension: State, Problems, Perspectives / Ivan Vakarchuk // Vyscha Shkola. – 2008. – No. 3. – P. 3–18.
9. Perminova S.O. Optimization of Public Administration in Higher Education in the Period of Socio-Economic Reforms / S.O. Perminova // Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia. – 2014. – Issue 38. – P. 284–290.
10. Myasoutov S.K. Ways of Reforming Education in Ukraine / S.K. Myasoutov, V.M. Pishchana // Vodnyi transport. – 2013. – Issue 1. – P. 130–134.
11. Mospan N. V. Higher Education of Ukraine in the Conditions of Market Economy Development / N. V. Mospan // Pedahohichniy Protse: Teoriia i Praktyka. – 2013. – Issue 4. – P. 145–153.
12. Klepko S. F. Philosophy of Education in a European Context / S. F. Klepko. – Poltava: POIPPO, 2006. – 328 p.